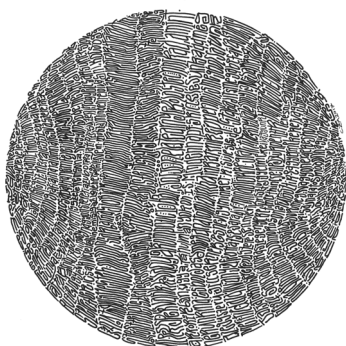

MENYHÁRD ATTILA

JOGRÓL ÉS IGAZSÁGRÓL

Hogy miként
távolodhattunk el attól
az eszménytől, hogy a
jog az, ami egyúttal az
igazság, és az igazság
kell hogy a jog
tartalmaként
megjelenjen, nehezen
megragadható
folyamat...

Jog és igazság viszonya hosszú ideig természetes módon kapcsolódott egymáshoz a jogászai és a társadalmi gondolkodásban, az utóbbi időben azonban ez az összefüggés erősen háttérbe szorult. Mintha a mai, erősen technokrata, hatékonyságra törekvő társadalmunkban a jog és az igazság viszonya idejétmúlt, a valóságtól elrugaszkodott kérdésfeltevés lenne. Valójában azonban, ha a diskurzusainkban ez nem is látszik, az igazság érvényesülésére való törekvés alapvetően befolyásolja a jogászai gondolkodást és a jog fejlődését is.

A jog és az igazság viszonya

■ A jogászok viszonya az igazsághoz, pontosabban az igazság fogalmához meglehetősen ambivalens. Azt gondoljuk, hogy a jog feladata alapvetően nem más, mint az igazság érvényesítése a társadalmi kapcsolatokban, és a jog minősége is a jog igazságosságának a függvénye. Másfelől nem szeretjük az „igazság” fogalmát, mert a tartalma meglehetősen homályos és bizonytalan. Nem is használjuk szívesen ezt a kifejezést jogi diskurzusokban, mert a megértésünk az igazság kapcsán annyira különbözhet egymástól, hogy nemcsak komoly félreértések forrása lehet, de még abban sem lehetünk biztosak, hogy azonos nyelvet beszélünk. Az elmúlt évezredekben sok gondolat és hatalmas mennyiségű szakirodalom keletkezett azzal a céllal, hogy az igazság megfelelő fogalmát megadja.

Visszatekintve ezekre a törekvésekre, erősen emlékeztetnek a Szent Grál felkutatását célzó küldetésekre. Hiszünk abban, hogy az igazságról feltett kérdésünkre van valahol egy végső válasz. Sosem találjuk meg, de nem adjuk fel a keresését, miközben egyre nagyobb megértésre teszünk szert az emberi természetről és a helyes társadalom eszményéről.

Az igazság és a jog hosszú ideig jelentette ugyanazt számunkra, jogászok számára. Werbőczy például a *Hármaskönyv*ben kifejezetten így ír: „a jog pedig tárgya az igazságnak; ezért az ítézés elnevezésénél fogva annyi, mint az igaznak, vagy jognak meghatározása abban az ügyben, amely a bíró elibe kerül.” Ebben a rendszerben tehát az igazság több értelmet is kap. Igazság egyfelől az, ami mindenkinek megadja az övét, azaz azt, ami őt mással szemben megilleti. Az igazság így nem más, mint amit ma alanyi jognak nevezünk; a jog pedig az, amit ma tárgyi jognak tekintünk. A jogtudomány pedig segít abban, hogy a tárgyi jog alkalmazása helyes módon vezessen az alanyi jogok biztosításához. Az igazság másik értelme az erkölcsi erény, azaz az, amit az általános társadalmi értékrend szerint helyesnek kell tartanunk. Így az egyik jogalanyt a másikkal szemben megillető (alanyi) jogosultság nem más, mint ami őt a társadalmi értékrend szerint helyesnek tartott módon megilleti. Az igazság ebben a kontextusban nem bír önálló tartalommal. Más helyütt Werbőczy így is fogalmaz: „a jog pedig, a mennyire célunkat illeti, annyi, mint: helyes vagy igazságos, a mi az igazságtól származik”.

Hogy miként távolodhattunk el attól az eszménytől, hogy a jog az, ami egyúttal az igazság, és az igazság kell hogy a jog tartalmaként megjelenjen, nehezen megragadható folyamat, amely mély és hosszadalmas elemzést igényelne. Az okok között az a szemléletváltozás is meghúzódhat, amely a jogot egyre kevésbé látja a helyes társadalom értékrendjét kifejező, a társadalmi értékváltozások mentén mozgó önálló szervező erőnek, hanem sokkal inkább tekint úgy rá, mint a mindenkori uralkodó hatalom állami kényszerrel felruházott parancsára. Különösen a 20. század elnyomó rezsimeje tudatosították bennünk azt, hogy az államhatalomnak a kényszerrel meg támogatott megnyilvánulása nem szükségképpen egyezik meg a helyes társadalomról alkotott képpel. Ehhez persze szükséges volt a jogtudománynak az a fejlődése is, amelynek eredményeként az sokkal komplexebbé vált, és már nem érte be a jog rendszerszerű leírásával, hanem feladatának tekintette a jog vizsgálatát annak társadalmi hatása és a társadalmi értékekkel való viszonya tükrében. A jog a társadalom tagjaival szembeni elvárásokat fogalmaz meg, és telepíti az elvárásoknak való megfelelés, illetőleg meg nem felelés kockázatait. Társadalmi hatásában pedig vizsgálható az, hogy a jog által tükrözött elvárások és a jog által megvalósított kockázattelepítés összhangban vannak-e azzal, amit a társadalmi igazság, illetőleg a helyes társadalom ideája megkövetelne.

Kiegyenlítő és helyreállító igazságosság

■ Anélkül, hogy e helyütt az igazság fogalmának valamiféle újszerű és szükségképpen tökéletlen, esetleg éppen félrevezető koncepcióját törekednénk megfogalmazni, azt megállapíthatjuk, hogy a jog szempontjából az igazságról való gondolkodásnak és az e körüli vitáknak megkerülhetetlen kiindulópontja Arisztotelész igazságról alkotott és a *Nikomachoszi Etikában* megfogalmazott megközelítése, amely elosztó (disztributív) és helyreállító (korrektív) igazságosság között tesz különbséget. Míg az

elosztó igazságosság a rendelkezésre álló javaknak a társadalom tagjai közötti elosztásával foglalkozik, a helyreállító igazságosság az önkéntes és a nem önkéntes vagyoni mozgásokat értékeli. Ezek a jogban elsősorban szerződési jogi, kártérítési felelősségi és jogalap nélküli gazdagodási tényállások formájában jelennek meg. Ahogy John Rawls is hangsúlyozza (*A Theory of Justice*), az igazságosság központi eleme az egyenlőség, illetőleg a tisztességesség. Ebből a szempontból az arisztotelészi értelemben vett elosztó és helyreállító igazságosságra is igaz, hogy középpontjukban az egyenlőség áll, a különbség abban van, hogy miként közelítik azt meg. Az elosztó igazságosság követelménye akkor nem érvényesül, ha a társadalom egyik tagjának túl sok jut a rendelkezésre álló javakból a társadalom többi tagjához képest. A helyreállító igazságosság akkor nem érvényesül, ha az egyik fél a másiknak a kárára jut valamilyen haszonhoz. A magánjog alapvetően nem az elosztó, hanem a helyreállító igazság érvényesülését hivatott biztosítani a polgárok (illetőleg jogi személyek) egymás közötti vagyoni viszonyaiban.

Az igazságosság mint egyenlőség a magánjogi viszonyokban akkor érvényesül, ha a jog válasza azonos helyzetekre azonos, a különböző helyzetekre pedig különböző. Ez a követelmény mind a törvényalkotóval, mind pedig a bíróságok döntéseivel szemben érvényesül, hiszen az írott jog és a bírósági döntés is társadalmi értékeléseket közvetít. Ennek hiányában a jog nem lesz alkalmas a társadalom tagjai magatartásának befolyásolására, mert a társadalmi szereplők nem fogják tudni, hogy a bírósági döntésekben ex post meghatározott üzenetek a számukra mely helyzetekben milyen elvárást közvetítenek, és milyen kockázatokat telepítenek rájuk. Ennek részét képezi az a további elvárás, hogy a döntésekben alkalmazott következmények a jogsértés súlyával arányosak legyenek. A jogszabályokban és a bírósági döntésekben megjelenő értékeléseknek az értékeknek a társadalomban elfogadott hierarchiáját kell tükrözniük, és prioritást kell adniuk a magasabb szinten védett érdekeknek, miközben alacsonyabb védelmi szintet kell biztosítaniuk a kevésbé védett érdekeknek.

Az állam szerepe az igazságosság feletti őrökösés. A helyreállító igazságosság a piacgazdaság fundamentális értéke, míg az elosztó igazságosság érvényesítése a központi állami újraelosztáson alapuló berendezkedésekben játszik meghatározó szerepet. A piacgazdaságban meghatározó jogpolitikai cél a piaci mechanizmusok működésének a biztosítása, ezzel szemben a központilag irányított gazdaságokban az állam szerepe az erőforrások tisztességes újraelosztásának a biztosítása. Másként megfogalmazva, minél erősebb az állami beavatkozás a gazdasági és társadalmi viszonyokba, annál inkább van igény arra, hogy az elosztó igazságosságot az állam a szuverén hatalmával érvényesítse. Ugyanakkor ez igaz abból a szempontból is, hogy minél erősebb a társadalomban az igény az elosztó igazságosságnak az érvényesítésére, annál inkább jelentkezik a társadalmi viszonyokba a központi államhatalom eszközeivel való beavatkozás. Ugyanez az összefüggés fogalmazható meg a piacgazdaság és a helyreállító igazság kapcsán is.

A magánjogi viszonyokba való állami beavatkozás, legalábbis a mai széles körben jelentkező formájában az I. és a II. világháborút követő gazdasági válságokra adott reakció volt. Bár a szerződő felek jogviszonya továbbra is védelmet élvez, a szerződésnek a gazdasági körülmények változása alapján való bírósági (állami) korrekciója általánosan elfogadott doktrínává vált. Ma már a jogrendszer természetes eleme az, hogy kivételes helyzetben az állam beavatkozhat a magánjogi jogviszonyokba akár az egyik fél érdekeinek a védelmében is. Az elosztó vagy a helyreállító igazsá-

gosság érvényesítése is legitim módon adhat alapot ilyen beavatkozásra. Ha az általános társadalmi morális értékelés, azaz a helyes társadalom ideája szerint a kockázatok és az előnyök megosztása a felek között tisztességtelen, ez megalapozza az állami beavatkozást, amely jellemzően bírósági vagy törvényi szerződés módosítással történik.

Az igazságosság érvényesülése a jog útján

■ Az igazság ugyanakkor nemcsak a filozófia síkján jelentkezik, hanem a társadalmi valóság szintjén is megragadható. A társadalmi igazság a társadalomban érvényesülő általános értékekből áll elő. A magánjog például a piacgazdaság igazságosságára, így annak alapvető értékeire reflektál, mint például a magánautonómia vagy a tulajdonos rendelkezési szabadsága (szerződési szabadság). A modern jóléti állam és az Európai Unió keretei között a társadalmi igazságosság fontos elemévé vált a társadalmi szolidaritás. A tisztességesség megjeleníti a kizsákmányolás és a társadalmi kirekesztés megakadályozását is. Az alapvető gazdasági és szociális jogok a szerződési jogban is az elosztó igazságosság érvényesülésének az igényét jelentik meg. A modern európai gondolkodásban a társadalmi igazságosság fókuszja a szolidaritásra és a tisztességességre vetül. A szolidaritás megvalósítása az elosztó igazságosság érvényesülését igényli.

Az állampolgárok és vállalkozások jogviszonyait rendező magánjog (polgári jog) elsősorban kockázattelepítésről szól. Az elosztó igazságosság érvényesítéséhez a javak újraelosztására van szükség. A szerződések jogában a javak újraelosztása a kockázatok újratelepítésével történik, amely bírósági döntéssel vagy jogalkotói lépéssel valósulhat meg. A szerződési jog története az elmúlt évszázadokban voltaképpen leírható a formális megközelítéstől a bírósági (állami) beavatkozásra nyitottá váló gondolkodás és gyakorlat felé ívelő folyamatként is. A szerződések kötelező ereje az ígéretek kötelező erejével azonos morális gyökerekből ered, amelynek szigorú, formális értelmezéséből fakad az, hogy az ígéretet tevő, azaz a szerződéses kötelezettséget vállaló fél akkor is kötve van a vállalásához, ha a kötelezettség vállalása során bizonyos kockázatokkal nem számolt. A kötőerőn nem változtat az sem, ha a szerződéskötés időpontjához képest úgy változnak a körülmények, akár jelentősen elnehezítve a kötelezettség teljesítését, hogy ezekkel a változásokkal a fél nem számolhatott.

A 20. század első felében bekövetkezett gazdasági válságok azonban világossá tették, hogy a felek közötti szerződés sohasem lehet teljes; abban az értelemben legalábbis semmiképpen sem, hogy a jövőben előforduló, a szerződés tartalma szerinti kockázattelepítést felborító valamennyi lehetséges körülmény következményeit előre rendezze. Különösen olyan eseményekre nem értelmes ezt a felektől elvárni, amelyek kis valószínűséggel fordulhatnak elő, vagy amelyekkel ésszerűen nem lehet számolni, bár utóbb már okosabbak vagyunk. Minél több kockázatot akarnak a felek a szerződésben szabályozni, annál magasabbak a tranzakciós költségek. Társadalmi szinten veszteség a magas tranzakciós költségek generálása, ezért célszerűbb az a megoldás, amely az ésszerűen várható kockázatok tekintetében szigorú megközelítést követ, és a kockázat bekövetkezése esetén is kikényszeríti a szerződést, viszonylag távoli kockázatok esetében azonban ezt a felektől nem várja el, hanem azt a bíróságra bízva a szerződés utóbbi módosításával vagy megszüntetnek nyilvánításával.

Azaz a bíróságok a szerződés módosításával kiegészíthetik vagy megváltoztathatják a szerződés tartalmát, és ezt meg is kell tenniük akkor, ha a felek megállapodása

olyan világos feltevéseken alapult, amelyek hiányában nem kötöttek volna szerződést, vagy a szerződést más tartalommal kötötték volna meg. A jogtechnikai megoldások alapvetően háromfélék lehetnek. Az egyik megoldás szerint a bíróság olyan feltételeket ért bele a szerződésbe, amelyekről a felek sohasem állapodtak meg kifejezetten. Kontinentális jogi keretek között a bíróság úgy jut el ehhez, hogy a jóhiszeműség és tisztesség követelményének általános elvét minden jogviszony részének tekintti, majd ezt az adott jogviszonyra konkretizálva vezet le jogokat vagy kötelezettségeket. Az angol bíróság „impled term”-eket fog az adott helyzetben megállapítani. Egy másik megoldás szerint a bíróság megállapítja, hogy a szerződés teljesítése olyan mértékben terhessé vált a kötelezett számára, hogy az már nem várható el tőle, ezért a szerződés gazdaságilag lehetetlenült. A gazdasági lehetetlenülés következménye a szerződés megszűnése. Egy harmadik megoldás pedig a szerződés bírósági módosítása, ami a szerződésnek megváltozott tartalommal való fenntartását jelenti. Erre vagy a jóhiszeműség és tisztesség követelményének alkalmazásával, vagy speciális törvényi rendelkezés alapján kerül sor.

A szerződés mint társadalmi viszony

■ A szerződés fogalma jogi kategória, azonban a szerződéseket helyes egyúttal társadalmi kapcsolatnak is tekinteni. Joseph Kohler német jogtudós már száz évvel ezelőtt, a jogfilozófiáról írt művében hangsúlyozta, hogy a szerződés olyan speciális eszköz, amellyel az egyének a saját érdekeik védelmét társadalmi hatásokkal érik el. Ezért a szerződéssel nemcsak az egyének között jön létre interakció, hanem kapcsolat jön létre az egyén és a közösség között is. Ian R. Macneil meghatározása szerint a szerződés árucseréje, de idődimenzióval: „a kommunikáció a jelenben a jövőre nézve keletkeztet kötelezettséget, kölcsönös szolgáltatásokban mérve [és] azokat a jövőbe vetítve”. Ha a szerződésekre, ahogy azt MacNeil is javasolja a *The Many Futures of Contract* címmel írt tanulmányában, társadalmi kapcsolatként tekintünk, akkor eltérően a liberális kapitalizmus szemléletmódjától, azokat nem lehet a társadalmi beágyazottságtól függetlenül vizsgálni és a felek magánügyének tekinteni. Ebből következik az is, hogy ha a szerződés megkötésekor fennálló feltételek változnak, akkor változik a szerződésben vállalt kötelezettség tartalma is, éppúgy, ahogy a jövőre vonatkozó terveken is változtatunk, ha a körülmények változnak. Valójában nincs okunk ahhoz ragaszkodni, hogy a szerződéseket akkor is az eredeti tartalmuk szerint tekintsük kötelezőnek, ha a szerződés szerinti kockázatok telepítése megváltozik a körülmények változása miatt.

Más szavakkal, ha a szerződést a felek között informált alapon és önkéntesen hozott döntések mentén létrehozott árucserének tekintjük, akkor a piaci paradigma szerint létrejött szerződést igazságosnak (tisztességesnek) kell tekintenünk. Ha a szerződéssel létrehozott egyensúly olyan körülmény következtében bomlik meg, amelynek kockázatát a felek a szerződésben nem telepítették, megváltozik a költségek és előnyök egyensúlya is. Ez azonban nem tekinthető alátámasztottnak akkor, ha a releváns kockázat kívül esett a szerződésen. Ilyen helyzetben a helyreállító igazságosság követelménye a jogok és kötelezettségek újraelosztását diktálja. Ez állami, konkrétan bírósági vagy jogalkotói beavatkozással tud megtörténni.

A beavatkozás a szerződés tartalmának a korrekciójával, szükségképpen az egyébként irányadó általános jogi szabályoktól való eseti eltérésként, azaz kivétel-

ként jelentkeznek. Akár annyira egyszerűen, hogy bár az általános szabályok szerint a szerződést a fél a kötelezettségvállalás tartalma szerint kell hogy teljesítse, az adott esetben erre mégsem vagy csak számára az eredetinel kedvezőbb feltételek mellett köteles. Ez a beavatkozás a jognak és a jogi gondolkodásnak a struktúráját kevésbé érinti, ha bírósági úton, egyedi ügyekben történik. Ha azonban nagy mennyiségű szerződés azonos szempontok szerinti korrekciójáról van szó, a törvénnyel való jogalkotói szerződésmódosítás hatékonyabb megoldás. Lényegében ez történt például Magyarországon azoknak az idegen valutában denominált fogyasztói kölcsönszerződéseknek az esetében is, amelyek a devizaárfolyamok drasztikus és előre nem látható változása miatt váltak elviselhetetlenül terhessé az adósok számára, komoly társadalmi és gazdasági következményekkel fenyegetve. Az a tény, hogy a jogi megoldás a szerződés részleges érvénytelenségének a megállapítása lett, nem változtat a beavatkozás érdemi célján. Sokan alappal tartanak attól, hogy a hasonló szempontok mentén más területeken is megvalósuló, rendszerszinten kivételes, de ténylegesen egyre gyakoribb, esetre szabott ad hoc jogalkotás megbontja a jog strukturális egységét.

Jog és matematika

■ Amikor egy jogi problémára keressük a megoldást, azt feltételezzük, hogy az eredmény, a bíróság döntése zárt logikai láncon alapuló következtetések szükségszerű végeredménye. Egy jogi problémának egyetlen helyes megoldása van, ezért az ügy kimenetele nem önkényes, hanem elvek mentén meghatározott, még akkor is, ha a döntés jogpolitikai természetű. Kifejezetten jogpolitikai döntést akkor hoz a bíróság, ha az adott jogi kérdésre nincs a szabályokból világosan levezethető válasz, vagy ha a válasz a társadalmi értékelés szempontjából elfogadhatatlan. Valójában azonban a bírósági döntések mindig hordoznak jogpolitikai üzenetet. A kifejezetten jogpolitikai döntéseknek is konzisztensnek kell lenniük, mert érvényesülni kell annak az elvnek, hogy az azonos helyzetet azonosan, a különbözőt különbözően kell kezelni. Ezeknek a döntéseknek is illeszkedniük kell a jog logikai rendszerébe, és a probléma egyetlen, logikai úton levezett, helyes megoldásaként kell megjeleníteniük. A jogi igazság így egyfajta logikai igazságként is megjelenhetne, és első ránézésre ez kézenfekvő is lehet, ha a jogi és a filozófiai vagy a jogi és a matematikai gondolkodás hasonlóságaira gondolunk.

A jog belső logikai rendszere a matematika rendszerére emlékeztet: vannak axiómáink, amelyek konszenzuson alapulnak, és amelyeket nem kérdőjelezünk meg. Ezek képezik a jog fogalmi alapját. Az alapvető szerkezeti fogalmak, mint a „személy”, „tulajdon”, „szerződés”, „felelősség” stb. adják meg a következtetések értelmezési tartományát. Azok az érvek, amelyek az adott tényállás mellett az adott eredményhez vezetnek, az axiómáknak az adott társadalmi viszonyra vonatkoztatása alapján, logikai következtetések útján fogalmazódnak meg. Az axiómák és premisszák tételezésével megfogalmazott szillogizmusok vezetnek az adott ügy megoldásához, és ez a metodológia a társadalom egy csoportjának, a jogászok értelmező közösségének a konszenzusán alapszik.

A jogi gondolkodást a matematikával azonosítani azonban súlyos, félrevezető és komoly társadalmi károkkal fenyegető tévedés. A jogi normák ugyanis mindig értékeket közvetítenek magatartásszabályként megfogalmazva, és ugyanezt teszik a bírósági döntések is. Az érdemi különbséget a jogi és a matematikai gondolkodás között

így az értéktartalom adja: a jogi gondolkodásban a logikai következtetéseket, szükség esetén, felül kell írni a társadalmi értékek érvényre juttatása érdekében. Ezt az teszi lehetővé, hogy a központi jogi fogalmak, a normaszövegek is, az absztrakciónak olyan magas szintjén vannak megfogalmazva, hogy értelmezésük erre a társadalmi értékelésre nyitott. Így megmaradhat a zárt logikai struktúra az érvelések szintjén, az egyes döntések közötti különbségeket azonban érdemben az adott tényálláshoz fűződő, a tételezett helyes társadalom értékrendje szerinti értékelés, azaz a morális különbség adja. Inkonzisztenssé és így hibássá válik a rendszer, ha a jogi következtetések illogikusak, és igazságtalanná, ha a helyes társadalom eszméjével nem egyeztetők össze.

Ez az oka annak is, hogy alapvetően hibás és hatalmas társadalmi veszélyeket rejt az a gondolat, hogy a jog bármilyen módon matematikai algoritmusokba, számítógépes programokba önthető, és hogy a jogi döntések automatizálhatók. Az ún. mester-séges intelligenciának megvannak a maga korlátai, és ahogy arra Roger Penrose is rámutat (*A császár új elméje*), a gépek sohasem fogják tudni modellezni az emberi gondolkodást. Ezen túlmenően ez a gondolat alapvetően hagyja figyelmen kívül azt, ahogy sajnos jellemzően a jogtudomány is, hogy a jog társadalmi magatartásokat irányító rendszer, amelyben emberek hoznak döntéseket emberekről. Ha ezeket a döntéseket nem emberek hozzák, akkor az megszűnik emberi társadalom lenni.

A jog mint művészet

■ A magánjogi és kereskedelmi jogi jogvitákban a bírósági döntések jogértelmezés, standardok alkalmazása, doktrínák és absztrakt szabályok értelemezése mentén születnek. Ezek mentén nyílik meg az adott tényállás, a jog logikai struktúrájának a megtartása mellett is, a helyes társadalom ideája szerinti értékelésre és a társadalmi igazság érvényre juttatására. Ez a sajátos, a logikai struktúrán belüli értékelés, továbbá a jogpolitikai szempontok érvényesítése a logikai rendszeren belül olyan sajátos gondolkodást eredményez, amely közelebb áll a *művészethez*, mint a szoros értelemben vett tudományhoz. Ulpianus híres tézise, a „*ius est ars boni et aequi*” ugyanezt fejezi ki, bár sajátos módon a mai interpretációkban a számunkra alig értelmezhető „*boni et aequi*”, és nem a tézis lényegét adó „*ars*” kap figyelmet.